

μας, οὔτε τὸ νοητὸ κόσμον, οὔτε τὸ ὑπέρτατο ὄν, πῶς εἶναι σὰν πράγματα καθ' ἑαυτά· ἀλλὰ μόνο ἐνώσαμε τις ἔννοιες αὐτὲς στήν π ρ α κ τ ι κ ῆ ἔννοια τοῦ ἀ ν ὄ τ α τ ο υ ἀ γ ο θ ὁ ῦ, σὰν ἀντικείμενο τῆς βούλησής μας καὶ ἐντελῶς a priori, μέσω τοῦ καθυροῦ λόγου, μολονότι μόνο μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ μόνο σχετικὰ μ' αὐτόν· ἀποβλέποντας στὸ ἀντικείμενο πού αὐτὸς προστάζει. Ἀλλὰ ἐπίσης τὸ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐλευθερία, καὶ πῶς πρέπει νὰ παρουσιαστῇ θεωρητικὰ καὶ θετικὰ αὐτὸς ὁ τρόπος αἰτιότητας, τοῦτο δὲν φαίνεται ἀπ' αὐτὲς τις ἔννοιες· ἀ π α ι τ ε ῖ τ α ι μόνό, μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ τούτου, τὸ ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχη μιὰ ὁμοια αἰτιότητα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὶς ἄλλες ἰδέες, πού καμμιά ἀνθρώπινη διάνοια δὲν θὰ μπορέση ποτέ ν' ἀποδείξη τὴ δυνατότητά τους, ἀλλὰ καὶ κανένα σόφισμα δὲν θὰ μπορέση νὰ πείσῃ ποτέ, οὔτε καὶ τὸν πιὸ κοινὸ ἀνθρώπο, πὼς αὐτὲς δὲν εἶναι ἔννοιες πραγματικές.

VII.—Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἔκταση τοῦ καθυροῦ λόγου στήν πρακτικὴ ἀποψη, χωρὶς γιὰ τοῦτο νὰ ἐκτείνεται καὶ ἡ θεωρητικὴ γνώση του

Γιὰ νὰ μὴν εἶναι ἡ ἔκφρασή μας πολὺ ἀφηρημένη, πρέπει νὰ ἀποκριθοῦμε σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση ἐφαρμοζόντάς τὴν στήν παροῦσα περίπτωσις. Γιὰ νὰ ἐκτείνουμε π ρ α κ τ ι κ ᾶ μιὰ θεωρητικὴ γνώση, πρέπει νὰ ὑπάρχη δεδομένος a priori ἓνας σκοπός, σὰν ἀντικείμενο (τῆς βούλησης), πού, ἀνεξάρτητα ἀπ' ὅλες τις θεωρητικὰς ἀρχάς, μέσω μιᾶς προσταγῆς (κατηγορικῆς), πού νὰ καθορίζη ἄμεσα τὴ βούληση, νὰ παρουσιάζεται σὰν πρακτικὰ ἀπαραίτητος· καὶ τοῦτο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσις εἶναι τὸ ἀ ν ὄ τ α τ ο ἀγαθόν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶ-

ναι δυνατό χωρίς νά ὑποθέσουμε τρεῖς θεωρητικῆς ἔν-
 νοιες (πού ἀφοῦ εἶναι μόνο καθαρῆς λογικῆς ἔννοιες,
 δέν μπορεῖ νά βρεθῆ καμμιά ἐποπτεία ἀντίστοιχη μ' αὐ-
 τές, καί ἄρα, ἀπό τή θεωρία, καμμιά ἀντικειμενική πραγμα-
 τικότητα), δηλαδή: ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀθανασία κι' ὁ Θεός.
 Μέσω, λοιπόν, τοῦ πρακτικοῦ νόμου, πού προστάζει τήν
 ὑπαρξή τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ τοῦ δυνατοῦ σ' ἓνα κό-
 σμο, ἀπαιτεῖται ἡ δυνατότητα τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν
 τοῦ καθαρῶς θεωρητικοῦ λόγου, ἡ ἀντικειμενική πραγ-
 ματικότητα πού ὁ θεωρητικός λόγος δέν μπορούσε νά
 τοῦς τήν ἐξασφάλισῃ. Μὲ τοῦτο ἡ θεωρητικὴ γνώση τοῦ
 καθαρῶς λόγου πέρνει χωρίς ἀμφιβολία μιὰ προώθησι,
 πού ὅμως συνίσταται ἀπλῶς σὲ τοῦτο· ὅτι οἱ ἔννοιες αὐ-
 τές, πού εἶναι ἄλλωστε γι' αὐτὸν προβληματικῆς, τώρα
 γνωρίζονται κατὰ πειστικὸ τρόπο σὰν τέτοιες, πού σ'
 αὐτὲς ν' ἀντιστοιχοῦν πραγματικὰ ἀντικείμενα, γιατί ὁ
 πρακτικὸς λόγος χρειάζεται ἀπαραιτήτως τήν ὑπαρξή
 τους γιὰ τή δυνατότητα τοῦ ἀντικειμένου του, τοῦ ἀνώ-
 τατου ἀγαθοῦ, πού πρακτικῶς εἶναι ἀπολύτως ἀπαραί-
 τητο, καί γιὰ τοῦτο ἡ θεωρητικὴ γνώση δικαιολογεῖται
 νά τίς ὑποθέτῃ. Ὅμως, ἐπειδὴ, σχετικὰ μὲ τοῦτο, τίπο-
 τε ἄλλο δέν μπορεῖ νά γίνῃ ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λόγο πα-
 ρὰ μόνο ν' ἀποδειχτῆ πὼς αὐτὲς οἱ ἔννοιες εἶναι πραγ-
 ματικῆς, κι' ἔχουν πραγματικὰ τὰ ἀντικείμενά τους (δυ-
 νατά), ἀλλὰ μὲ τοῦτο δέν μπορεῖ νά δοθῆ τίποτε, πού ν'
 ἀφορᾷ τήν ἐποπτεία των (πού δέν μπορούμε οὔτε νά
 τήν ἀπαιτήσουμε)· ἔτσι μ' αὐτὴ τήν πραγματικότητα, πού
 παραχωρεῖται στίς ἔννοιες αὐτές, δέν εἶναι δυνατὴ καμ-
 μιὰ συνθετικὴ πρότασι. Ἀπὸ θεωρητικὴ λοιπὸν ἀποψη
 δέν μᾶς βοηθάει καθόλου αὐτὴ ἡ ἀνακάλυψι, μολονότι
 ἐκτείνει τὴ γνώση μας σχετικὰ μὲ τήν πρακτικὴ χρησι-
 μοποίησι τοῦ καθαρῶς λόγου. Οἱ τρεῖς ιδέες τοῦ θεω-
 ρητικοῦ λόγου πού ἀναφέραμε δέν εἶναι ἀκόμα καθ'
 ἑαυτὸ γνώσεις, εἶναι ὅμως σ κ έ ψ ε ι ς (ὑπερβατικῆς),
 πού σ' αὐτὲς δέν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἀδύνατο.

Οἱ ἔννοιες τώρα αὐτές, μέσω ἐνὸς πρακτικοῦ ἀποδεικτικοῦ νόμου, εἰς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις τῆς δυνατότητας ἐκείνου πού ὁ νόμος αὐτός προσταίνει νὰ ἔχουν γὰ ἀντικείμενο, πέρνουν τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα : μετὰ τὸ νόμο δηλ. αὐτὸν μαθαίνουμε πῶς τοῦτες οἱ ἔννοιες ἔχουσι γὰ ἀντικείμενα, χωρὶς ἄλλωστε νὰ μπορούμε νὰ δείξουμε τὸ πῶς ἡ ἔννοιά τους ἀναφέρεται σ' ἕνα ἀντικείμενο· καὶ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἀκόμα γνώση αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, γιατί δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε συνθετικὰ κρίσεις γύρω ἀπ' αὐτά, οὔτε νὰ καθορίσουμε θεωρητικὰ τὴν ἐφαρμογή τους, οὔτε μπορούμε ἄρα νὰ τὶς μεταχειριστοῦμε γὰ θεωρητικὴν χρησιμοποίησιν τοῦ λόγου, πού σ' αὐτὸ κυρίως συνίσταται κάθε θεωρητικὴ γνώση των. Ὅμως ἡ θεωρητικὴ γνώση ὅχι βέβαια αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, ὅσο τοῦ λόγου γενικά, ἔχει ἐκταθῆ, μετὰ τούτη τὴν ἔννοιαν : ὅτι δηλ. μέσω τῶν πρακτικῶν αἰτημάτων δόθηκα μ' ὅλα ταῦτα σ' αὐτὰς τὶς ἰδέας ἀντικείμενα, ἐφ' ὅσον μιὰ σκέψις, πού ἦταν πρῶτα ἀπλῶς προβληματικὴ, τώρα πέρνει τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα. Μετὰ τοῦτο δηλ. δὲν ἐκτείνεται ἡ γνώση δεδομένων ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ ἐκτείνεται ἡ γνώση τοῦ θεωρητικοῦ λόγου σχετικὰ μετὰ τὸ ὑπεραισθητὸ ἐν γένει, ἐφ' ὅσον ὑποχρεώνεται νὰ παραδεχθῆ πῶς ὑπάρχουσι τέτοια ἀντικείμενα, χωρὶς ὅμως νὰ μπορῆ νὰ τὰ καθορίσῃ περισσότερο, καὶ ἄρα χωρὶς νὰ μπορῆ νὰ ἐκτείνῃ αὐτὴ τὴν γνώσιν τῶν ἀντικειμένων (πού τώρα εἶναι δεδομένα μόνο μιᾶς πρακτικῆς ἀρχῆς καὶ μόνο γὰ πρακτικὴν χρησιμοποίησιν). Τὴν προώθησιν αὐτὴν ὁ θεωρητικὸς λόγος, πού γι' αὐτὸν ὅλες οἱ ἰδέες εἶναι ὑπερβατικὴς καὶ χωρὶς ἀντικείμενο, τὴν ὀφείλει μόνο στὴν καθαρὴν πρακτικὴν δύναμιν. Οἱ ἰδέες αὐτὲς ἐδῶ γίνονται ὑπαρκτὲς καὶ συστατικὲς, γιατί ἀποτελοῦν ἀρχὰς τῆς δυνατότητας τῆς πραγματοποίησιν τοῦ ἀπα-

ραίτη του αντικείμενου του καθαρού πρακτικού λόγου (του ανώτατου αγαθού), αφού, χωρίς αυτό, είναι αρχές υπερβατικές κι' απλώς κανονιστικές του θεωρητικού λόγου, που του επιβάλλουν, όχι να παραδεχτῆ ἓνα νέο αντικείμενο πέρα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἀλλὰ μόνο να πλησιάση στὴν τελειότητα κατὰ τὴν χρησιμοποίησή του στὴν ἐμπειρία. Ἀλλὰ μὰ καὶ προωθήθηκε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ θεωρητικὸς λόγος, θὰ πραγματευτῆ αὐτὲς τὶς ἰδέες ἀρνητικὰ (καὶ κυρίως μόνο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν πρακτικὴ του χρησιμοποίησι), δηλαδή δὲν θὰ τὶς ἐκτείνει ἀλλὰ θὰ τὶς διασαφήσῃ γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ ἀπ'τὸ ἓνα μέρος τὸν ἀνθρώπου πομορφισμὸς ἀν πηγὴ τῆς δεισιδαίμονιας, δηλ. τῆ φαινομενικῆς ἔκτασι αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν μέσω μᾶς ἀξιουμένης ἐμπειρίας, καὶ ἀπ' τ' ἄλλο μέρος τὸ φανασισμὸς, πού ὑπόσχεται αὐτῇ τὴν ἔκτασι μὲ μὴ ὑπεραισθητῆ ἐποπτεία. Ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἐμπόδια στὴν πρακτικὴν χρησιμοποίησι τοῦ καθαροῦ λόγου· καὶ πρέπει χωρὶς ἀμφιβολία νὰ τὰ ἀπομακρύνουμε μὲ τὴν ἔκτασι τῆς γνώσης μας κατὰ τὴν πρακτικὴν τῆς ἀποψῆς. Σὲ τοῦτο δὲν ἀντιφάσκει τὸ ν' ἀναγνωρίσουμε ταυτόχρονα, πὼς ὁ λόγος ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψῆ δὲν κερδίζει ἔτσι τίποτα.

Γιὰ κάθε χρησιμοποίησι τοῦ λόγου σχετικὰ μ' ἓνα αντικείμενο ἀπαιτοῦνται καθαρὲς ἐννοίαι τῆς διάνοιας (κατηγορίαι), πού χωρὶς αὐτὲς κανένα πρᾶγμα δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ αντικείμενο σκέψης. Μόνο κατὰ τὴν θεωρητικὴν χρῆσι τοῦ λόγου μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν οἱ ἐννοίαι αὐτὲς, κατὰ μὴ θεωρητικὴν δηλ. γνώσι, ἐφ' ὅσον ταυτόχρονα ὑπόκειται πάντοτε σ' αὐτὲς μὴ ἐποπτεία (πού εἶναι πάντα αἰσθητῆ), χρησιμοποιοῦνται δηλ. ἀπλῶς καὶ μόνον γιὰ τὴν παράστασι ἓνός ἀντικείμενου τῆς δυνατῆς ἐμπειρίας. Τώρα, ἐδῶ οἱ ἰδέαι τοῦ λόγου, πού δὲν μποροῦν νὰ δοθοῦν κατὰ καμμιὰ ἐμ-

πειρία, ἀποτελοῦν κάτι πού γιά νά τὸ γνωρίσω θὰ ἦμουν ὑποχρεωμένος νά σκεφθῶ χρησιμοποιώντας τὶς κατηγορίες. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιά τὴ θεωρητικὴ γνώση τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν, παρὰ μόνο γιά τὴ γνώση τοῦ ἄν αὐτὸς οἱ ἰδέες ἔχουν ἀντικείμενα. Τὴν πραγματικότητα αὐτὴ τοὺς τὴ δίνει ὁ καθαρὸς πρακτικὸς λόγος καὶ γιὰ τοῦτο ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν πρόκειται νά κάμῃ τίποτ' ἄλλο παρὰ μόνο νά σκεφτῆ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα μέσω τῶν κατηγοριῶν· πράγμα πού, ὅπως δείξαμε, μπορεῖ πολὺ καλὰ νά γίνῃ χωρὶς νά μεταχειριστοῦμε τὶς ἐποπτεῖες (οὔτε αἰσθητές, οὔτε ὑπεραισθητές), γιὰ τὴν κατηγορίες ἔχουν τὴν ἔδρα τους καὶ τὴν πηγὴ τους στὴν καθαρὴ διάνοια, πρὶν κι' ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐποπτεία καὶ σημαίνουν πάντοτε μόνο ἓνα ἀντικείμενο ἐν γένει, μ' ὅποιο δὴ ποτε τρόπο κι' ἄν ἔχη αὐτὸ ὁ θεῖος. Τώρα στὶς κατηγορίες, ἐφ' ὅσον ὀφείλουν νά ἐφαρμοστοῦν σ' αὐτὲς τὶς ἰδέες, δὲν εἶναι βέβαια δυνατὸ νά δώσουμε ἓνα ἀντικείμενο στὴν ἐποπτεία, ἀλλὰ τὸ ὅτι ὑπάρχει πραγματικὰ ἓνα ἀντικείμενο, δὲν εἶναι δηλ. ἐδῶ κενὴ ἢ κατηγορία, σὰν ἀπλὴ μορφή σκέψης, τοῦτο ἔχει βεβαιωθῆ ἀρκετὰ μέσω ἑνὸς ἀντικειμένου, πού ὁ πρακτικὸς λόγος παρουσιάζει κατὰ ἀναμφισβήτητο τρόπο· καὶ τὸ ἀντικείμενο τοῦτο εἶναι ἡ πραγματικότητα τῶν ἐννοιῶν, πού ἀνήκουν στὴ δυνατότητα τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ. Μ' ὅλα αὐτὰ ὅμως μ' αὐτὴ τὴν προώθηση δὲν ἔγινε οὔτε ἡ παραμικρὴ ἔκταση τῆς γνώσης ὡς πρὸς τὶς θεωρητικὲς ἀρχές.

*
* *

" Ἄν, οἱ ἰδέες αὐτὲς τοῦ Θεοῦ, ἑνὸς νοητοῦ κόσμου (τὸ Βασίλειο τοῦ Θεοῦ) καὶ τῆς ἀθανασίας, καθορίζονται ἀπὸ κατηγορήματα πού προέρχονται ἀπ' τὴν ἴδια μας τὴ φύση, τὸν καθορισμὸ αὐτὸ δὲν μπορούμε νά τὸν θεωρήσου-

με οὔτε σὰν αἰσθητικὴ παράσταση τῶν καθαρῶν ἐκεί-
 νων λογικῶν ἰδεῶν (ἀνθρωπομορφισμός), οὔτε σὰν ὑπερ-
 βατικὴ γνώση ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων· γιὰ τὰ
 κατηγορήματα αὐτὰ εἶναι ἡ διάνοια καὶ ἡ βούλησις, θεω-
 ρούμενα σιὴν ἀμοιβαία τους σχέσις, καθὼς πρέπει νὰ
 νοοῦνται στὸν ἠθικὸ νόμο, ἄρα μόνον ἐφ' ὅσον κάνουμε
 μιὰ καθαρὴ πρακτικὴ χρῆσις αὐτῶν. Ὅποτε ἀποχωρίζο-
 μαστε νοητικὰ ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, πού ἐξαρτᾶται ψυχολο-
 γικὰ ἀπ' αὐτὲς τίς ἔννοιες, παραιτηροῦμε ἐμπειρικὰ αὐτὲς
 τίς δυνάμεις μας στήν ἐφαρμογή τους (π.χ. τὸ
 ὅτι ἡ ἀνθρώπινη διάνοια ἐργάζεται μὲ συλλογισμούς, τὸ
 ὅτι οἱ παραστάσεις της εἶναι σκέψεις καὶ ὄχι ἐποπτεῖες,
 τὸ ὅτι οἱ παραστάσεις αὐτὲς διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη
 σιὸ χρόνο, τὸ ὅτι ἡ ἱκανοποίησις τῆς βούλησός της ἐξαρ-
 τᾶται πάντοτε ἀπ' τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου της κτλ.
 πού ὄλ' αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ γίνονται κατὰ τὸν ἴδιο
 τρόπο καὶ γιὰ τὸ ὑπέρτατο ὄν) καὶ ἔτσι ἀπὸ τίς ἔννοιες
 πού μ' αὐτὲς ἀντιλαμβανόμαστε ἓνα νοητὸ ὄν, δὲν πα-
 ραμένει ἄλλο, παρὰ μόνον ὅ,τι ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ δυνα-
 τότητα τῆς νοητικῆς δημιουργίας ἐνὸς ἠθικοῦ νόμου, ἄρα
 καὶ μᾶς γνώσης τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ πρακτικὴ ἀ-
 ποψη. Γιὰ τοῦτο ἂν προσπαθήσουμε νὰ ἐκτείνουμε τὴ
 γνώση αὐτὴ ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψη, μᾶς παρουσιάζεται
 τότε μιὰ διάνοια, πού δὲν σκέπτεται, ἀλλ' ἀντιλαμβάνε-
 ται μὲ τίς αἰσθήσεις· μιὰ βούλησις πού κατευθύνεται σ'
 ἀντικείμενα πού ἡ ὑπαρξὴ τους δὲν ἐξαρτᾶται καθόλου
 ἀπὸ τὴν ἱκανοποίησίν της (δὲν θέλω οὔτε ν' ἀναφέρω τὰ
 ὑπερβατικὰ κατηγορήματα, καθὼς π.χ. ἓνα μέγεθος τῆς
 ὑπαρξὸς, δηλ. ἡ διάρκειά, πού ὅμως νὰ μὴν ὑπάρχη σιὸ
 χρόνο, πού εἶναι τὸ μοναδικὸ σὲ μᾶς μέσο, γιὰ νὰ πα-
 ραστήσουμε τὴν ὑπαρξὴ σὰ μέγεθος)· ἀπλὲς ιδιότητες,
 πού ἀπ' αὐτὲς δὲν μπορούμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ ἔννοια
 πού ν' ἀποτελεῖ γνώση τοῦ ἀντικειμένου καὶ ἔτσι μᾶ-
 θαμε πὼς αὐτὲς δὲν μπορούν ποτὲ νὰ χρησιμοποιηθοῦν
 γιὰ μιὰ θεωρία τῶν ὑπεραισθητῶν ὄντων, ἄρα, ἀπ'

αὐτὴ τὴν πλευρά, δὲν μᾶς δίνουν ποτὲ τὴ δυνατότητα νὰ θεμελιώσουμε μιὰ θεωρητικὴ γνώση, ἀλλ' ἢ χρῆση τους περιορίζεται μόνο στὴν ἀσκηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο εἶναι τόσο φανερό, καὶ μπορεῖ νὰ δειχτῆ τόσο καθαρά στὴν πράξη, ὥστε μπορούν νὰ προκληθοῦν ἐλεύθερα ὅλοι οἱ λόγοι τῆς φυσικῆς θεολογίας (Natürliche gottesgelehrte) νὰ μᾶς ὀνομάσουν ἔστω καὶ μιὰ ἰδιότητα, ἢ τῆς διάνοιας ἢ τῆς βούλησης, πού νὰ καθορίζη αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο τους (πέρα ἀπὸ τὰ ἀπλῶς ὄντολογικὰ κατηγορήματα), πού σ' αὐτὴ νὰ μὴ μπορῆ κατὰ ἀναμφισβήτητο τρόπο νὰ δειχτῆ πῶς, ἂν χωριστῆ ἀπ' αὐτὴ κάθε ἀνθρώπομορφικὸ στοιχεῖο, δὲν μᾶς μένει παρα ἢ ἀπλή λέξη, χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ τῆς δώσουμε οὔτε τὴν παραμικρὴ ἔννοια πού μ' αὐτὴν θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἐλπίζουμε μιὰ ἔκπτυση τῆς θεωρητικῆς γνώσης. Ἀλλά, σχετικὰ μὲ τὴν πρακτικὴ χρησιμοποίησι, μᾶς μένει ὅμως ἀκόμα ἀπὸ τις ἰδιότητες μιᾶς διάνοιας ἢ μιᾶς βούλησης ἢ ἔννοια μιᾶς σχέσης, πού σ' αὐτὴν ὁ πρακτικὸς νόμος (πού ἀκριβῶς καθορίζει a priori τὴ σχέση αὐτὴ τῆς διάνοιας πρὸς τὴ βούληση) δίνει τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Μιὰ κι' ἔγινε τοῦτο δίνεται ἐπίσης ἢ πραγματικότητα στὴν ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου μιᾶς βούλησης, καθωρισμένης ἠθικὰ (στὴν ἔννοια τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ), καί, μ' αὐτιό, στὶς προϋποθέσεις τῆς δυνατότητάς του, στὶς ἰδέες τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀθανασίας, ἀλλὰ πάντοτε μόνο γιὰ τὴν πρακτικὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου (γιὰ κανένα θεωρητικὸ σκοπό).

Μετὰ ἀπ' αὐτὲς τις παρατηρήσεις εἶναι τώρα εὐκόλο νὰ βροῦμε καὶ τὴν ἀπόκριση στὴν ἐνδιαφέρουσα ἐρώτησι: ἂν ἢ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ἀνήκη στὴ φυσικὴ (ἄρα καὶ στὴ μεταφυσικὴ, πού περιέχει μόνο τις καθαρὰς a priori ἀρχές τῆς πρώτης κατὰ παγκόσμια σημασία), ἢ στὴν ἠθικὴ. Τὸ νὰ ἐξηγήσουμε τις φυσικὲς καταστάσεις ἢ τις μεταβολές τους, μὲ τὸ ν' ἀνατρέξουμε στὸ Θεὸ σὰν δη-

μιουργὸ ὄλων τῶν πραγμάτων, τοῦτο δὲν εἶναι βέβαια.
 μιὰ φυσικὴ ἐξήγηση. Ἄλλὰ τὸ νὰ φτάσουμε μὲ τὴ μετα-
 φυσικὴ ἀπὸ τὴ γνώση αὐτοῦ τοῦ κόσμου στὴν ἔννοια
 τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς του μὲ ἀσφα-
 λεῖς λογικοὺς συλλογισμοὺς, τοῦτο εἶναι ἀδύνατο ἀπὸ τὸ
 γεγονός, πὼς θάπρεπε νὰ γνωρίζαμε αὐτὸ τὸν κόσμο σὰν
 τὸ τελειότερο δυνατὸ σύμπαν· ἄρα, γιὰ νὰ πετύχουμε
 τοῦτο, θάπρεπε νὰ γνωρίζουμε ὄλους τοὺς δυνατοὺς κό-
 σμους (γιὰ νὰ μπορούμε νὰ τοὺς συγκρίνουμε μ' αὐτόν),
 νὰ εἴμαστε ἄρα πανεπιστήμονες γιὰ νὰ μπορούμε νὰ
 ποῦμε πὼς τοῦτο εἶναι δυνατὸ νὰ γίνη μόνο ἂ π ὀ ἔ ν α
 Θεοῦ (καθὼς πρέπει νὰ σκεφτοῦμε αὐτὴ τὴν ἔννοια).
 Ἄλλ' ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ γνω-
 ρίσουμε ἀπὸ ἀπλῆς ἔννοιες τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ ὄντος,
 γιατί μιὰ πρόταση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ὄντος, ἀπὸ τὴν
 ὁποία σχηματίζω μιὰ ἔννοια, λέγει, πὼς τὸ ὄν αὐτὸ ὑ-
 πάρχει· καὶ εἶναι συνθετικὴ πρόταση. Εἶναι δηλ. μιὰ
 πρόταση ποὺ προχωρεῖ πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια καὶ
 λέει περισσότερα ἀπ' ὅ,τι εἶχα διανοηθῆ μὲ κείνη τὴν
 ἔννοια, δηλ. πὼς σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τῆς διανοίας ἀντι-
 στοιχεῖ ἀκόμη ἓνα ἀντικείμενο ἔξω ἀπ' τὴ διάνοια, πρά-
 γμα ποὺ εἶν' ἀδύνατο νὰ βγῆ μὲ κανένα λογικὸ συλλο-
 γισμό. Μόνο ἓνος μοναδικὸς τρόπος παραμένει λοιπὸν στὴ
 διάνοια γιὰ νὰ πετύχη αὐτὴ τὴ γνώση: ὅταν δηλ. τὸ κα-
 θαρὸ λογικὸ καθορίζει τὸ ἀντικείμενό του ξεκινώντας
 ἀπὸ τὴν ὑπέρτατη ἀρχὴ τῆς καθαρῆς πρακτικῆς του χρη-
 σιμοποίησης (γιατὶ χωρὶς αὐτὸ ἡ πρακτικὴ χρησιμοποίηση
 κατευθύνεται ἀπλῶς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος
 σὰ συνέπεια τοῦ λόγου). Καὶ τότε ἐμφανίζεται, ὄχι μόνο
 στὴν ἐκπλήρωση τοῦ ἀπαραιτήτου του καθήκοντος, δηλ.
 στὴν ὑποχρεωτικὴ τάση τῆς βούλησης πρὸς τὸ ἀνώτατο
 ἀγαθόν, ἢ ἀναγκαιότητα νὰ παραδεχτοῦμε ἓνα τέτοιο
 πρωταρχικὸ ὄν σχετικὰ μὲ τὴ δυνατοτητα αὐτοῦ τοῦ ἀ-
 γαθοῦ στὸν κόσμο, ἀλλὰ ἐμφανίζεται ἀκόμα κάτι ποὺ
 ἔλειπε ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πρόοδο τοῦ λόγου στὸ φυσικόν

του δρόμο, δηλ. μιὰ καθωρισμένη με ἀκρίβεια ἔννοια αὐτοῦ τοῦ ἀρχικοῦ ὄντος. Γιατὶ μόνο κατὰ ἓνα μικρὸ μέρος γνωρίζουμε αὐτὸ τὸν κόσμο, κι' ἀκόμα λιγώτερο μπορούμε νὰ τὸν συγκρίνουμε μ' ὄλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους. Μποροῦμε βέβαια νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴν τάξη, τὴ σκοπιμότητα καὶ τὸ μεγαλεῖο του, ἓνα δημιουργό του σοφὸ, ἀγαθὸ κι' ἰσχυρὸ κτλ. ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν πανεπιστημοσύνη, τὴν παναγαθοσύνη καὶ τὴν παντοδυναμία του. Μποροῦμε βέβαια πολὺ καλὰ νὰ τοῦ παραδεχθῶμε τὸ δικαίωμα νὰ συμπληρώσῃ αὐτὴ τὴν ἀναπόφευκτη ἔλλειψη με τὴν ἐπιτροπὴ κι' ἐντελῶς λογικὴ ὑπόθεσι πὼς, ἀφοῦ σὲ τόσα μέρη, ποὺ προσφέρονται ἀπὸ κοντὰ στὴ γνώση μας, ἐκδηλώνεται ἡ σοφία, ἡ καλωσύνη κλπ. θὰ συμβαίνη τὸ ἴδιο καὶ σ' ὅλα τ' ἄλλα, κι' εἶναι ἄρα λογικὸ ν' ἀποδώσουμε κάθε δυνατὴ τελειότητα στὸ δημιουργὸ τοῦ κόσμου· ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι λογικὸς συλλογισμὸς, ποὺ ἀπ' αὐτὸν νὰ μπορούμε νὰ καυχηθῶμε γιὰ τὴν ὀξυδέρκειά μας, παρὰ μόνο δικαίωμα ποὺ μπορούμε νὰ τῆς τὸ παραχωρήσουμε, ποὺ χρειάζεται ὅμως ἀκόμα νὰ συστηθῇ κι' ἀπὸ κάπου ἄλλου γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ τὸ χρησιμοποιήσουμε. Κατὰ τὸν ἐμπειρικὸ λοιπὸν δρόμο (τῆς φυσικῆς) ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ παραμένει πάντοτε μιὰ ἔννοια, ποὺ δὲν εἶναι με ἀκρίβεια καθωρισμένη, τῆς τελειότητας τοῦ πρώτου ὄντος, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ τὸ κρατήσουμε ἐξισωμένο με τὴν ἔννοια μιᾶς θεότητος (ἀλλὰ ἐδῶ δὲν μπορούμε τίποτα νὰ πετύχουμε ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ στὸ ὑπερβατικὸ της μέρος).

Προσπαθῶ τώρα νὰ συνδέσω τὴν ἔννοια αὐτὴ με τὸ ἀντικείμενο τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ βρίσκω πὼς ἡ ἠθικὴ ἀρχὴ τὴν ἐπιτρέπει μόνο σὰν δυνατὴ, με τὴν ὑπόθεσι ἑνὸς δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, ποὺ νὰ ἔχη τὴν ὑψίστη τελειότητα. Ὁ δημιουργὸς αὐτὸς ὀφείλει νὰ εἶναι πανεπιστήμων, γιὰ νὰ γνωρίζῃ τὴ διαγωγὴ μου ὡς τὴν παραμικρὴ λεπτομέρεια τῆς πρόθεσής μου σ' ὅλες τὶς δυνα-

τὲς περιπτώσεις καὶ γιὰ ὅλο τὸ μέλλον· παντοδύναμος γιὰ νὰ δίνη στὴ διαγωγή μου τὶς ἀνάλογες συνέπειες· τὸ ἴδιο πρέπει νὰ εἶναι πανταχοῦ παρὼν, αἰώνιος κλπ. Ὁ ἠθικὸς ἄρα νόμος, μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ σὰν ἀντικείμενο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, καθορίζει τὴν ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος σὰν ὑπερτάτου ὄντος· πράγμα πού δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιηθῇ μετὰ τὴ φυσικὴ μέθοδο οὔτε ἄρα μετὰ τὴ θεωρητικὴ μέθοδο τοῦ λόγου. Ἡ ἔννοια ἄρα τοῦ Θεοῦ εἶναι μιὰ ἀρχικὴ ἔννοια, πού δὲν ἀνήκει στὴν φυσικὴ, δὲν εἶναι δηλαδὴ κατάλληλη γιὰ τὸ θεωρητικὸ λόγο, ἀλλ' ἀνήκει στὴν ἠθικὴ· καὶ τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες λογικὲς ἔννοιες, πού σὰν αἰτήματα τοῦ λόγου στὴν πρακτικὴ του χρησιμοποίησις τὶς συναντήσαμε πάρα πάνω.

Τὸ ἄν στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐκτὸς ἀπ' τὸν Ἀναξαγόρα, δὲν συναντοῦμε ἕχνη δηλωτικὰ μιᾶς καθαρῆς λογικῆς θεολογίας. τοῦτο δὲν ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ἐστεροῦντο πνεύματος ἢ ὀξυδερκείας γιὰ νὰ ἐξυψωθοῦν μετὰ τὴ θεωρία στὴ θεολογία αὐτή, τοῦλάχιστο μετὰ μιὰ ἐντελῶς λογικὴ ὑπόθεσις. Τὴν πράγμα θὰ ἦταν πιὸ εὐκόλο, εἰ τὸ φυσικώτερο, ἀπὸ τὴ σκέψη πού παρουσιάζεται μόνη τῆς στὸν καθένα, νὰ παραδεχτῆ ἀντὶ γιὰ ἀπεριόριστους βαθμοὺς τελειότητος στὶς διάφορες αἰτίες τοῦ κόσμου, μιὰ μοναδικὴ λογικὴ αἰτία πού νὰ ἔχη κάθε τελειότητα; Ἀλλὰ νομίζανε πὼς τὰ κακὰ (Vebel) στὸν κόσμο ἦσαν πολὺ σοβαρὲς ἀντιθέσεις, στὸ νὰ παραδεχτοῦνε μιὰ τέτοια ὑπόθεσις. Ἐδειχναν λοιπὸν πνεῦμα καὶ ὀξυδερκεία ἀκριβῶς σὲ τοῦτο: στὸ ὅτι δηλ. δὲν ἐπέπειραν στὸν ἑαυτὸ τους μιὰ τέτοια ὑπόθεσις καὶ προσπαθοῦσαν νὰ βροῦν ἀνάμεσα στὶς φυσικὲς αἰτίες τὴν πρωταρχικὴν. Ὅταν ὅμως εὐφυῆς αὐτὸς λαὸς προσώδευσε τόσο, ὥστε νὰ πραγματεύεται φιλοσοφικὰ ἀκόμα καὶ τὰ ἠθικὰ ἀντικείμενα, πού σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ θέμα ἄλλοι λαοὶ δὲν ἔλεγαν

παρὰ μόνο φλυαρίες, τότε μονάχα νοιώσανε μιὰ νέα ἀνάγκη, μιὰ ἀνάγκη πρακτική, πού τους ἔδειξε μ' ὠρισμένο τρόπο τὴν ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος. Σὲ τοῦτο ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν ἀνακατεύτηκε παρὰ μόνο γιὰ νὰ στολίση μιὰ ἔννοια, πού δὲν γεννήθηκε στὴν περιοχὴ του, καὶ νὰ τὴν ἐνισχύση μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐπικυρώσεις, παρμένες ἀπὸ τὸν φυσικὸ κόσμο.

*
* *

Ἄπ' τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς ὁ ἀναγνώστης τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ λόγου θὰ πειστῆ στὴν ἐντέλεια γιὰ τὸ πόσο ὑπῆρξε ἀναγκαία, καὶ πόσο ἐνισχυτικὴ γιὰ τὴ θεολογία καὶ τὴν ἠθική, ἢ κοπιαστικὴ ἐκείνη παραγωγή τῶν κατηγοριῶν. Γιατὶ μόνο ἔτσι, τοποθετώντας τες στὴν καθαρὴ διάνοια, μπορούσαμε ν' ἀποφύγουμε τὸ νὰ θεωρηθοῦν, κατὰ τὸν Πλάτωνα, γιὰ ἔμφυτες καὶ τὸ νὰ βασιστοῦν σὲ ὑπερβατικὰ αἰτήματα καὶ θεωρίες τοῦ ὑπεραισθητοῦ, πού φαίνονται ἄσκοπα. Καὶ μόνο ἔτσι, θεωρώντας τες σὰν ἐπίκτητες μπορούσαμε νὰ ἐμποδίσουμε τὸ νὰ περιοριστῆ ἢ χρῆση τους κι' ἀπὸ πρακτικὴ ἀκόμα ἀποψη, μόνο στὶς καθοριστικὲς αἰτίες τῶν αἰσθήσεων, ὅπως τὸ ἤθελε ὁ Ἐπίκουρος. Ἀλλὰ τώρα, ἀφοῦ ἡ Κριτικὴ μ' αὐτὴ τὴν παραγωγή ἀπέδειξε 1) πὼς αὐτὲς δὲν ἔχουν ἐμπειρικὴ καταγωγή κι' ἔχουνε τὴν ἔδρα τους καὶ τὴν πηγὴ τους ἀρχιότι στὴν καθαρὴ διάνοια καὶ 2) πὼς ἀναφερόμενες στὰ ἀντικείμενα ἐν γένει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τους, παράγουν μιὰ θεωρητικὴ γνῶση, βέβαια μόνο στὴν ἐφαρμογὴ τους στὰ ἐμπειρικὰ ἀντικείμενα, ἀλλ' ὅμως ἐφαρμοζόμενες σ' ἓνα ἀντικείμενο δεδομένο μέσω τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου, χρησιμεύουν ἐπίσης γιὰ τὴν καθωρισμένη σκέψη τοῦ ὑπεραισθητοῦ, ἐφ' ὅσον αὐτὸ καθορίζεται μόνο μὲ